

POLGÁR SZABOLCS

A RUSZ A 11-12. SZÁZADBAN

Jelen tananyag a Szegedi Tudományegyetemen
készült az Európai Unió támogatásával.

Projekt azonosító: EFOP-3.4.3-16-2016-00014

	Polgár Szabolcs	Olvasási idő	
	A középkori	kb. 60 perc	
	világ		

A RUSZ A 11-12. SZÁZADBAN

Az előző tananyagban a Rusz eredetéről és kialakulásáról volt szó. Most a további történetével ismerkedhetünk meg. A 10-11. század fordulójától kezdve új korszak kezdődött Kelet-Európában a sztyeptől északra elterülő vidéken. Eddig ez a terület megszakítás nélkül a sztyepp nomádjainak az uralma alatt volt, ami általában csak adófizetést jelentett, de a lakosság lényegében kiszolgáltatott helyzetben volt, mert a nomád szomszédok katonailag erősebbek és szervezettebbek voltak. Ezt látjuk a hunok, avarok, bulgárok, kazárok, magyarok, besenyők, kunok, és a mongolok esetében is. Fogolyszerző rajtaütésekről, adószedésről, földművesek kifosztásáról, ellenállás esetén megtorló hadjáratokról szólnak a források. Ez a helyzet azonban jelentősen megváltozott a 11. század elejétől a 13. század első harmadáig, bár nem szűnt meg, mert a besenyők és a kunok is sokat támadták a Ruszt, de az ellenállás erősebb lett, a Rusz egészen a mongol hódításig útját tudta állni a nomád terjeszkedési kísérleteknek. A sztyepp és az erdővidék között tehát hatalmi egyensúly alakult ki.

A következőkben négy nagyobb fejezetre osztva próbálom meg összegezni a 11-12. századi Rusz történetének fontos kérdéseit: **I.** Földrajzi helyzet, szomszédok, természeti adottságok, etnikai és regionális térkép. **II.** Az „államalapítás”, intézményrendszer, társadalom. **III.** Hatalmi-politikai berendezkedés, részfejedelemségek kialakulása, belső harcok. **IV.** A Rusz kultúrája, helye az európai civilizációban, a pravoszláv egyház.

I.

Kik voltak a Rusz szomszédai? A **sztyeppen** a már említett **besenyők** (kb. 900-kb. 1055), majd a **kunok (polovecek)** (kb. 1055-1238/1239). Ezen kívül még az **oguzok (torkok)** is kapcsolatba kerültek a Russzal, a 10. század végétől a 11. század közepéig ők is a délorosz sztyepp lakói voltak. Nyugaton **Magyarország**, **Lengyelország**, északnyugaton balti nyelvű törzsek (**jatvjagok**, **zengalok**, **letgalok**, **lívek**), északon **csúdok**, **veszek**, **cseremiszek**, **pecserák**, **permiek** és más finnugor nyelvű erdőlakó népek, keleten **mordvinok** és a **volgai bulgárok**. A többségüket a Rusz adóztatta is. A Rusz határai ebben az időben még nem voltak állandók, egyes helyeken nagyjából állandósultak (elsősorban a sztyeppen, illetve például a Kárpátoknál), máshol többször módosultak (például nyugaton, Lengyelország felé a 11. század első felében), és volt, ahol fokozatosan tolódtak, ahogyan a kolonizáció eredményeként bővült a Rusz területe (keleten, a Volga mentén, de attól északra és délre is). A Rusz határai valójában a peremvidékeken élő adófizető törzsektől függtek: addig ért el a Rusz határa, ameddig a neki adót fizetők lakóhelyei.

A Rusz elhelyezkedése Kelet-Európa térképén. Jól látszik Tmutarakány különállása, amelyet a sztyepp választott el a fő résztől. (Wikimedia Commons)

Milyenek voltak a természeti feltételek? Mivel a terület jelentős része erdős, de helyenként még mocsaras is volt, a földművelésre leginkább csak a Rusz **déli** része volt igazán alkalmas, Csernyigov, Kijev és az attól keletre, illetve nyugatra lévő részek, amelyek a ligetes sztyepphez tartoztak. Az északi részen is lehetett földművelést folytatni, de gyengébb termésátlagokkal. Ennek az lett a következménye, hogy a lakosság nagyobb része a déli régióban koncentrálódott, ott, ahol már régóta letelepedett paraszti kultúra volt. Másrészt pedig elég gyakori volt a gabonahiány, az írott források alapján többször voltak szűkösebb esztendők. Az **erdővidék** azonban más téren kiegyensúlyozta ezt a hátrányt, például a méhészet számára kedvező feltételeket biztosított, és a másik kincse a prémes állatok sokasága volt (a prémkereskedelem hosszú időn keresztül jelentős volt Oroszországban, erről külföldi utazók időről-időre megemlékeztek).

Milyen részekből állt a Rusz? Egyrészt voltak a **törzsi területek**, ezek nagy kiterjedésű, már a ruszok megjelenése előtt is létező „országok” voltak: **Drevljánföld, Szeverföld, Vjaticsföld, Krivicsföld, Merjaföld**, hogy csak a nagyobbakat említsük. Másrészt pedig a **rusz kolóniák**, amelyek folyami közlekedési hálózat stratégiai pontjainál alakultak ki: **Ladoga, Novgorod, Polock, Gnyozdovó** (később **Szmolenszk**), **Csernyigov, Kijev**. Ezek a települések az észak-

déli a „varégoktól a görögökig” vezető út (Balti-tenger – Dnyeper – Fekete-tenger) útvonalon voltak. A Volga felső folyásánál is volt néhány ilyen korai központ (a korábbi tananyagból emlékezhetünk még Szárszkoje gorogyiscsére), amelyek mellett később jelentős középkori városok alakultak ki (**Rosztov, Jaroszláv**).

II.

Ez volt tehát az a keret, amelyben meg kellett szervezni, „fel kellett építeni” ezt az új országot itt Európa keleti felén. A Rurikok számára a legfontosabb feladat a hatalom örökletessé tétele a nemzetségen belül, az **adóztatás** megbízható, folyamatos működtetése, új **intézmények** megszervezése, beleértve az **egyházat** is, valamint a szomszédokkal kialakítandó előnyös kapcsolatok voltak. Mindez azért is nagy kihívás volt, mert a 10. század végére a korábbi stratégia mozgatórugója, a keleti ezüst behozatala megszűnt (ezután ezüst nyugatról érkezett, de leginkább csak az északi régióba). A keletre indított rablóhadjáratok abbamaradtak, a megkeresztelkedést követően pedig a Bizánci Birodalomhoz fűződő viszony is megváltozott, ezért a hadjáratok kora itt is véget ért. A bevételek elsősorban a földművelésből beszedhető javak irányában tolódtak el. A fejedelmi kíséret már korábban is kialakított egy adóbeszedési szokást, a *poljogyjét*, amely lényegében az adófizető terület körüljárását jelentette. A helyi lakosság szállást, élelmezést biztosított, terményadót fizetett és egyéb szolgáltatásokat tett (például folyami csónakokat készített a fejedelmi kíséret számára). A 10. század közepén a *poljogyje* útvonala ez volt: Kijev – Drevljánföld – Dregovicsföld – Krivicsföld - Szeverföld – Kijev (egy kör, amelynek átmérője nagyjából a Dnyeper középső folyásától a folyó felső folyásáig, vagy annál egy kicsit még északabbra terjedt ki).

A kijevi nagyfejedelem bevételei a természetben fizetett adókból, a kereskedelmi adóból és illetékekből, a külföldről kapott ajándékokból, a hadizsákmányból és az egyéb illetékekből (bíráskodás) tevődtek össze. Ebből a bevételből tartotta fenn a fejedelmi udvart és a **fegyveres kíséretet**. A kíséret, amelyet **druzsínának** neveztek, magába foglalta a fejedelem testőrségét („magánhadseregét”), a különböző feladatokat ellátó embereket. A 11. századtól megjelent egy új ellátási rendszer, a **voloszty**, amely egy olyan területet és a rajta élő lakosságot jelentette, amelyet a fejedelem átengedett valakinek, hogy annak jövedelméből tartsa el magát (de a fejedelem részére is adót kellett fizetnie). Később a 12. századtól a volosztyok már a kialakuló részfejedelemségek alapjává váltak. A Rurikida fejedelmek atyai birtokként (*otcsina*) kaptak volosztyokat, amelyeket örökletessé tettek. Az első lépés az örökletes fejedelmi birtokok, és ezzel a részfejedelemségek kialakulása felé az 1097-ben **Ljubecsben** összehívott **fejedelmi gyűlés** határozata volt, amely kimondta a már kialakulóban lévő elvet: minden fejedelem *megtarthatja* az „atyai” birtokát, vagyis az *otcsináját*. A mongol hódítást megelőzően a Ruszban nem voltak közigazgatási kerületek (megyék, tartományok), és a 12. század elejéig nincs adat magántulajdonba adott földbirtokról (a legkorábbi okleveles adatok Novgorod környékén említenek kolostori birtokokat). Az államszervezés fontos lépése volt a szokásjog írásba foglalása. A mongol kor előtti időből több törvénykönyv szövege is fennmaradt, a legkorábbra keltezhető részek **Bölcs Jaroszláv** uralkodása idején (1019-1054) keletkeztek.

A Rusz élén a kijevi **nagyfejedelem** állt, aki az európai hatalmi rendszerben körülbelül a király (rex) szint megfelelője volt, legalábbis a Rusz diplomáciai kapcsolataiból és a dinasztikus házasságokból így látszik. A mongol hódítás előtt a **Rurik-dinasztia** tagjai töltötték be ezt a tisztséget. A fejedelmek hadvezéri, bírói feladatokat is elláttak, illetve egyházi kérdésekbe (személyi ügyek) is beleszóltak. A fejedelmi kíséret, a druzsina két részből állt: a kis és a nagy kíséretből. Előbbi a fejedelem körül lévő szűkebb csoportot jelentette, közülük kerültek ki a személyi testőrök, udvari szolgák (szabadok és nem szabadok is). Kezdetben a kísérethez viszonylag könnyen lehetett csatlakozni, később a fejedelmi udvar már elkülönült a köznéptől, és gazdálkodó egységgé (is) vált. A kíséret egyes tagjaiból lettek a **bojárok** („előkelők”), a 13. századra már a Rusz egyes területein földdel is rendelkeztek.

A 11. század folyamán kialakult egy olyan hatalmi berendezkedés, amit a kutatás államnak nevez. Ennek a kialakulásáról, annak idejéről, működéséről megoszlanak a vélemények, az utóbbi időben a „**korai állam**” (*early state*) kifejezést használják, amelynek jellemzői: egy vezető nemzetség örökletes hatalma, amely állandó fegyveres kíséret tart fenn, írott törvényeken alapuló igazságszolgáltatás, különböző feladatokat ellátó tisztségviselők, uralkodó által kinevezett személyek az adóztatásban, hadviselésben, fejedelmi udvar működtetésében. Mindenképpen szükséges az adóztatás megszervezése és stabil fenntartása és a *redisztribúció* kiszámítható működése (a kíséret és az udvartartás ellátására osztott javak).

III.

Kijev hegemoniája (kb. 12. század közepéig)

A 10. század elejétől a Rusz központja **Kijev** volt, és ez lényegében a mongol hódításig így volt, de közben Kijev veszített a politikai súlyából. A különböző törzsi területek „beépítése” a Ruszba, az adóztatás megszervezése, a volosztyok kialakítása, védekezés a nomádokkal szemben, lassú és fokozatos terjeszkedés, kolonizáció északon: ezeket a feladatokat kellett megoldani, ezekre a kihívásokra kellett válaszolni és ez többségében sikerült, vagy jól haladt. Jelentkezett azonban olyan probléma is, amelyre nem sikerült kielégítő és általánosan elfogadott megoldást találni: ez volt a trónöröklés, pontosabban a nagyfejedelemi öröklés rendezetlensége. Eredetileg a nemzetség legidősebb férfitagja számított örökösnek. A gyakorlatban azonban előfordult, hogy a fejedelem jelölte ki utódát, de ez sem mindig működött, és hatalmi harc után dőlt el a kérdés.

Hatalmi harc Vlagyimir halála után (1015-1019). Bölcs Jaroszláv uralkodása (1019-1054)

Szvjatopolk és Jaroszláv csatája Ljubecsnél 1016-ban (Radziwiłł Évkönyv) (Wikimedia Commons)

Vlagyimir esetében nem tudunk arról, hogy valakit kijelölt volna utódjának, ezért 1015-ben hatalmi harc kezdődött több fia között (Szvjatopolk, Jaroszláv, és esetleg Borisz), amelyből **Jaroszláv** került ki győztesen, Svzjatopolk a lengyelekhez menekült, Boriszt megölték (később szentté avatták őt és testvérét, Glebet; egy őket ábrázoló függő a fejlécben; Wikimedia Commons). Jaroszláv, akinek a hátsországa eredetileg Novgorodban volt, 1019-től 1054-ig volt a Rusz nagyfejedelme. Sikerrel folytatta Vlagyimir szervezőmunkáját, bővítette a Rusz adófizető területét, visszaszerezte a testvérharc idején elvesztett nyugati területet (Cserveny környéke) a lengyelektől, sikeresen harcolt a besenyők ellen. Ekkor kezdődött Kijevben a Jaroszláv-városnak nevezett rész építése, benne a **Szent Szófia székesegyházzal**, az **Aranykapuval** és **kolostorokkal**. Sikeres kapcsolatokat épített ki európai országokkal, felesége svéd volt, lányait francia, norvég, lengyel és magyar uralkodókhoz adta (utóbbi András herceg, a későbbi I. András király). A testvérharc azonban nem szűnt meg. Jaroszláv hosszú háborút vívott Msztyszlávval, aki **Tmutarakányból** kiindulva próbálta meg Kijevet megszerezni, de végül békét kötöttek.

Tmutarakány: a Krímmel szemben lévő Tamany-félszigeten két fontos város volt az ókorban, Hermonassza és Phanagoria. A kazár időszakban pedig Tamatarkha játszott fontos szerepet, a Tmutarakány név ez utóbbinak a Ruszban használt neve. Tmutarakány-Tamatarkha valamikor a 10. század utolsó évtizedeiben került rusz uralom alá (a Régmúlt Idők Elbeszélése a 988. évnél említi). 11. század elején a helyi rusz fejedelmek kiterjesztették fennhatóságukat a környék nomádjai, illetve a kaszogok (cserkeszek) fölé is. Földrajzi helyzetének köszönhetően a bizánciakkal is állandó kapcsolatban volt.

A tmutarakányi kő. Egy érdekes felirat vált a tudomány számára ismertté 1794-ben: a szöveg arról tudósít, hogy Gleb tmutarakányi fejedelem 1068-ban megmérte Tmutarakány és Kercs között a távolságot (a befagyott Kercsi-szoroson), és az 14000 *szazseny* volt. A felirat hitelességével kapcsolatban nincs konszenzus a kutatásban. Van, aki hitelesnek fogadta el, mások szerint 18. századi hamisítvány. A lelet jelenleg a szentpétervári Ermitázsban van. (a kép forrása: Wikimedia Commons)

4 N 4 P 3 H N 4

Anna Jaroszlavna (kb. 1025-1070 után), Bölcs Jaroszláv lányának saját kezű aláírása cirill írással ('Anna királyné'). Anna I. Henrik francia király (1031-1060) felesége volt (1049-1060), 1060-1066 között a gyermekként megkoronázott fia, I. Fülöp király mellett az egyik régens. Az aláírás ebből az időből származik, a Fülöp által a Soissons-i Saint-Crépin kolostor részére kiadott oklevélen (1063) (az oklevél fotója az aláírással itt megtekinthető: http://mini-site.louvre.fr/sainte-russie/COMMUN/zoom_png/7.png). Érdekes összehasonlítani az aláírás betűit a felirat betűivel.

A Jaroszlavicsok kora (1054-1113)

Jaroszláv nem ismételte meg apja hibáját, hanem még életében rendelkezett a trónutódlásról. Öt fiát és egy unokáját helyezte különböző fejedelemségek élére, Kijev, Novgorod, Pszkov és Drevljánföld élére Izjaszláv került, tehát ő számított az első számú fejedelemnek. Ezt követően **Izjaszláv** és másik két, a hierarchiában utána következő fivére, **Szvjatoszláv** csernyigovi és **Vszevolod** perejaszlavi fejedelem együttműködtek, közösen és egyesült erővel próbálták az apjuk által kijelölt úton tartani a Ruszt. Ez közel két évtizedig sikerült is.

Szvjatoszláv Jaroszlavics kijevi nagyfejedelem (1073-1076, előtte Csernyigov fejedelem 1054-től) és családja a „Szvjatoszláv gyűjteménye” néven ismert 1073-ban készített könyvből. A gyűjtemény görögből fordított filozófiai és egyéb tudományos témájú értekezéseket tartalmaz. A kéziratról további érdekességeket olvashatunk Makai János tanulmányában (lásd a bibliográfiát). (Wikimedia Commons)

A Polocki Fejedelemség függetlenedése

Az egyik közös cselekvésük a polocki kérdés rendezésére irányult. Ebben az időszakban **Polock** és Kijev között hatalmi harc folyt. Polockot a 10. században skandináviai származású, de nem Rurikida nemzetség uralta, őket Vlagyimir 980-ban legyőzte, és Kijev uralma alá vetette. A 11. század első harmadának küzdelmeit kihasználva Polock ismét függetlenedni próbált Kijevtől és egyúttal az északi régió feletti ellenőrzésre törekedett. A polocki Vseszlav Brjacsizlavics elfoglalta Novgorodot. A Jaroszlavics-testvérek 1067-ben legyőzték Vseszlavot és Kijevbe

vitték. A másik kihívás délről, a sztyeppéről érkezett, a kunok támadásokat intéztek a Rusz déli része ellen. Itt Vlagyimir fejedelemségétől kezdve határvédelmi rendszert alakítottak ki, de ennek ellenére is például 1068-ben a **kunok** Kijevig nyomultak előre (a határvédő sáncokról láthatunk néhány fotót az egyik mellékletben). Ekkor a fogoly polocki fejedelem kiszabadult a börtönből és magához ragadta a hatalmat, de Izjaszláv lengyel segítséggel elűzte. Vszeszláv visszatért Polockba. 1073-ban véget ért a Jaroszláv-fiak szövetsége, Vszevolod és Szvjatoszláv elűzték Izjaszlávot, ezután Szvjatoszláv (1073-1076), majd Vszevolod (1078-1093) volt a nagyfejedelem. Ezután Izjaszláv fia, Szvjatoplok (1093-1113), majd Vszevolod fia, Vlagyimir Monomah (1113-1125) uralkodtak.

Vlagyimir Monomah és fiai uralkodása (1113-1139)

Vlagyimir Monomah, valamint fiai Msztyiszlav (1125-1132) és Jaropolk (1132-1139) még nagyjából egyben tudták tartani a Ruszt, de utána feltartóztathatatlanul megindult a politikai széttagolódás. Polockot már eddig is nehezen tudták uralmuk alatt tartani (Msztyiszlávnak 1127-ben még sikerült egy győztes hadjáratral fölé kerekednie), de ekkortól kezdve Csernyigov (Tmutarakánnyal együtt) és délnyugaton a Peremisl-Tyerebovli Fejedelemség is függetlenedni kezdett Kijevtől, a korábbi volosztyokból önálló fejedelemségek kezdtek formálódni.

A Csernyigovi Fejedelemség és Tmutarakány

Csernyigovban Oleg Szvjatoszlavics (megh. 1115) testvérei (David, Jaroszláv) és fiai (Vszevolod és Igor) leszármazottai, a Davidovicsok és az Olgovicsok kezébe került az irányítás. Az 1140-es évektől kezdve Kijev megszerzése volt a céljuk, amit többször is sikerült elérniük (1146, 1176-1194). A Tmutarakányi Fejedelemség azonban, amely fontos szerepet játszott a 11. századi trónharcokban, valamikor a 12. században kun, illetve bizánci uralom alá került és ezzel elveszett a Rusz számára.

Halics és Volhínia

A másik korán önállósuló terület a **peremisl-tyerebovli** fejedelemség volt. Alapjait Vlagyimirko Volodarjevics (1141-1153) tette le. Ekkortól már Halics volt a fejedelemség központja. Fia, Jaroszláv „Oszmomiszl” (1153-1187) folytatta a fejedelemség növelését, többek között Kijevtől szerzett területeket. 1199-ben egyesült a halicsi és a volhíniai fejedelemség, de néhány év múlva a Roman Msztyiszlavics fejedelem halála után újra szétvált a két rész.

A szmolenszki és a turovi fejedelemségek

A Dnyeper felső folyásánál a 12. század folyamán a **Szmolenszki Fejedelemség** formálódott ki, fejedelmei részt vettek a Kijevért folyó küzdelemben (1157-1169 között sikerült is, ekkor Rosztiszlav Msztyiszlavics szmolenszki fejedelem ült a kijevi trónon). A **Turovi Fejedelemség** (Turov-Pinszki Fejedelemség) szintén a 12. században alakult ki, területe Drevljánföld egy részét foglalta magába, a Pripjatj folyónál.

A Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség

A Rusz északkeleti felében pedig a **Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség** emelkedett fel, és a 12. század második felében, de az utána következő évtizedekben még jobban a Rusz legerősebb fejedelemségévé vált. A fejedelemség a **Rosztov** körüli területből nőtt ki magát, elsősorban a keleti irányú terjeszkedésével. Ez a terjeszkedés a Volga mentén és attól délre az erdőövezetben történt. A 12. században két legfontosabb központja (Rosztovon kívül) Szuzdal és Vlagyimir volt. A fejedelemség felemelkedése **Jurij Dolgorukij** idejében indult meg (1120–1154), majd **Andrej Bogoljubszkij** (1154–1174) és **Vszevolod Jurjevics** „Nagy fészek” (1176–1212) uralkodása alatt ért el tetőpontjára. A vlagyimiri fejedelmek szintén beavatkoztak a többi fejedelemség egymás közötti harcaiba és egy ideig a Kijevért folyó küzdelembe is (Jurij Dolgorukij még kijevi nagyfejedelem is volt /1154–1157/). Andrej Bogoljubszkij azonban egyre inkább Vlagyimirt szerette volna a Rusz központjává tenni, az itteni építkezései is ezt mutatják, valamint az, hogy a városban metropolíát akart létesíteni (a konstantinápolyi patriarkátus azonban nem engedélyezte). Andrej 1169-ben elfoglalta Kijevet, de ő maga nem akart oda költözni, sem nagyfejedelem lenni (egy rövid ideig testvérei birtokolták a várost), de 1173 után már végleg magára hagyta (Andrej végül gyilkosság áldozata lett, amelyről, valamint földi maradványainak későbbi sorsáról Makai János közölt cikkeket, lásd a bibliográfiában). A vlagyimiri fejedelmek tevékenységének másik fontos része a volgai bolgárok irányában történő terjeszkedés. Ez egy hosszan elhúzódó, és időről-időre fellángoló háborút eredményezett, amelyben a vlagyimiriak területeket szereztek, illetve a befolyási övezetüket növelték kelet felé, de a bulgárokat nem tudták véglegesen legyőzni. Ennek a küzdelemnek a mongol hódítás vetett véget (részletesebben a volgai bulgárokról szóló tananyagban).

Novgorod és Pszkov

Északon **Novgorod** és **Pszkov** megőrizték viszonylagos különállásukat és önállóságukat. Novgorodban a fejedelmek elég gyorsan váltották egymást, kialakult a fejedelmek meghívásának és leváltásának gyakorlata, amelyben a városi előkelők csoportjai játszották a fő szerepet. A 10. század végétől 1136-ig Novgorod Kijev függésében volt, a nagyfejedelmek többnyire fiaik közül küldtek oda fejedelmet. 1136-ban a novgorodiak „leváltották” a fejedelmet. Ezt követően meghívott fejedelmek voltak Novgorodban, általában csak rövid ideig. A politikai döntések a **vecse** kezében voltak, ami a szabad jogállásúak „népgyűlése” volt, ahol vezető szerepet töltött be a püspök (később *vladika*), az *arhimandrit* és a *poszadnyik* (Novgorodról egy rövid képes összeállítás a mellékletben).

vladika: Novgorod lakói nagyjából a kijeveikkel egy időben keresztelkedtek meg, a város püspöki székhely lett. 1156-tól kezdve a püspök (episzkop) titulus helyett a vladika (érsek) került bevezetésre, ami jelezte Novgorod tekintélyét a Ruszban.

arhimandrit: a kolostorokat képviselő előljáró Novgorodban.

poszadnyik: eredetileg a fejedelmi kíséret tagja, később a vecse által választott városi előljáró, aki az adóügyekkel és más ügyek intézésével foglalkozott. A katonai irányítás és bíraskodás viszont egy másik előljáróhoz, a tiszjackijhoz tartozott.

A Rusz a 11. század elejétől a 12–13. század fordulójáig a kezdeti egységesüléstől eljutott egy erősen széttagolt állapotba, amelyet a vezető politikai elit nem tudott megváltoztatni, és talán

nem is akart. Ennek a helyzetnek a megváltoztatására egy kívülről jövő erőre volt szükség, ami végül a mongol hódítás formájában érkezett.

► A 11-12. századi Ruszról érdemes megnézni, illetve meghallgatni Makai János előadását: *Az ismeretlen szlávok* 1. (Sorsfordulók, 2019. 03. 20.) (kb. 34:00-tól, ami az előadás második fele)

<http://www.youtube.com/watch?v=d2tRvt1lui0>

IV.

A politikai szétagoltság ellenére a Rusz mégis egy viszonylag egységes civilizáció tudott maradni. A különböző részeket a **közös dinasztia** (Rurik-nemzetség), a **közös vallás** (*pravoszlávia*, *ortodoxia*) és a **közös nyelv** kötötte össze (*ókeletiszláv*, vagy *óorosznak* is nevezik). A nyelvi viszonyok esetében meg kell jegyezni, hogy főleg északon a lakosság egy elég jelentős része nem szláv nyelvet beszélt, hanem valamelyik finnugor nyelvet vagy dialektust, és ez az északkelet felé történő rusz terjeszkedés során is így volt, jelentős létszámú **finnugor** nyelvű lakosság került be a Ruszba (csúdok, veszek, merják, muromák). A liturgia nyelve az óegyházi szláv (ószláv, de óbolgárnak is nevezik), majd az úgynevezett egyházi szláv nyelv volt, ami nem volt azonos a helyben beszélt ókeletiszlávval. Később kialakult egy, a Ruszban használt változata, amelyet a szlavisztika az egyházi szláv orosz szerkesztésű változatának nevez. A mai modern orosz (nagyorosz) nyelvre jelentősen hatott az egyházi szláv. Ezzel szemben az ukrán többet megőrzött a keleti szláv jellegzetességekből.

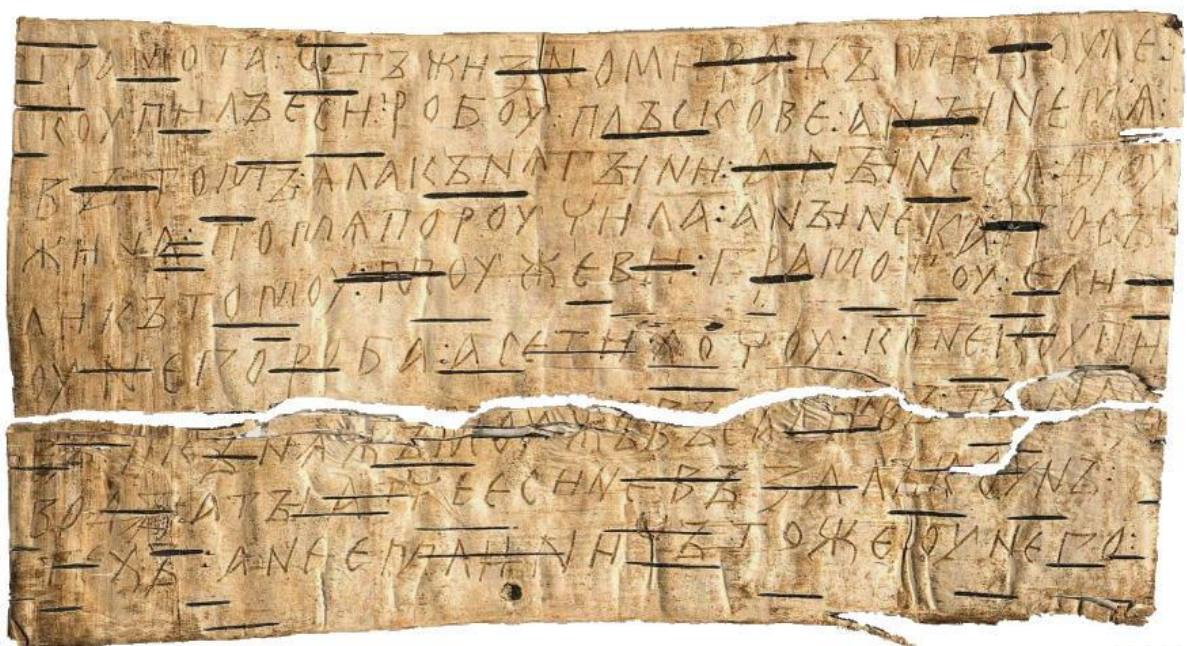

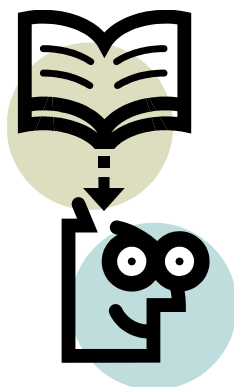
Az egyház a **konstantinápolyi patriarchátus** fennhatósága alatt volt, a Rusz egyházi hierarchiájának a csúcsán a **metropolita** állt, akinek **Kijevben** volt a székhelye. A metropoliták általában görögök voltak, a patriarchátus választotta ki, illetve javasolta őket az egyház élére, amit a fejedelmek általában el is fogadtak (két kivétel, akik viszont fejedelmek jelöltjei voltak, és metropoliták lettek: Ilarion /1051-1054/ és Kliment /1147-1154/). A Ruszban **püspökségeket** szerveztek, amelyekről a 11. században nagyjából a déli területekről vannak forrásaink, északon és a perifériákon később, a 12-13. századból vannak folyamatosan követhető adatok. A helyi források mellett ismerjük a konstantinápolyi patriarchátus püspökségi listáit is. A püspökségek szervezésével egyidőben létrejött a szerzetesség is, a 11. századból már több kolostort ismerünk, Kijev környékén és távolabb is.

Ilarion metropolita a Radziwiłł Évkönyv miniatúráján (Wikimedia Commons)

Az egyház az **írásbeliség** egyik használója és művelője volt. A Ruszban a **cirill írás** terjedt el (Bulgáriából), és az írásbeliség jelentős részben **liturgikus irodalmat** jelentett, amire érthető módon, szükség volt. Ez nagy részben fordításokból állt, de már a 11. századból maradt fenn saját óorosz szöveg. A korai óorosz irodalom műfaj és tematika szempontjából viszonylag gazdag, annak ellenére, hogy az egyházi irodalom elsősorban liturgikus és tanító célzatú volt, és mondanivalóját tekintve egyszólamú. A történetírás külön részt foglal el ebben az irodalomban. Kezdeteit a 11. század közepére, második felére teszik. Az egyházi személyek által művelt irodalom mellett meg kell említeni a „népi” irodalmat is. Ez részben szóbeli hagyományt jelentett (énekmondók, *szkomorohok* által közvetített hagyomány), valamint a **nyírfakéreg levelezést**, amelynek emlékeit a nagyobb településekről ismerjük (elsősorban Novgorodból. **A nyírfakéreg levelekről: V. L. Janyin, illetve Zoltán András, bibliográfia).**

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

Források:

Az utóbbi években több fontos forrás magyar nyelven is elérhetővé vált.

Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája. Ford.: Ferincz I. Jegyz., tanulm.: Balogh L. – Ferincz I. – Font M. – Kovács Sz. – Polgár Sz. – Zimonyi I. Magyar Őstörténeti Könyvtár 30. Budapest 2015. (az „Őskrónika” teljes szövegének magyar fordítása, jegyzetekkel és tanulmányokkal; korábban már részletek több helyen is megjelentek magyarul, például itt: Hegedűs Viktor – Honfi József – Popovics György – Kitusin, A. N.: *Olvasókönyv a Szovjetunió történetének tanulmányozásához.* I. Budapest 1956.; vagy alább, az Iglói – Misley szerzőpáros válogatásában, vagy itt is: Klima László: *Finnugor történeti chrestomathia* I. Budapest 1999)

A középkori orosz történelem forrásai. Főszerk.: Szvák Gy., szerk.: Szili S. Budapest 2005. (az első fejezetben közölt szövegek érintik a tárgyalt korszakot)

Klima László: *Finnugor történeti chrestomathia.* II. Budapest 2002, 41-86. (részletek a Novgorodi Első Évkönyvből, kísérő tanulmánnyal).

Klima László: *Jürkák, tormák, merják. Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból.* Budapest 2016.

Iglói Endre – Misley Pál: *Régi orosz széppróza.* Budapest 1977. (Fontos és különböző műfajú forrásokat közöl a korszakra vonatkozóan is)

Font Márta: *Magyarok a Kijevi Évkönyvben.* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 11. Szeged 1996.

Összefoglalások, tanulmányok:

Angi János: A keleti szlávok és a Kijevi Rusz. In: Angi János, Bárány Attila, Papp Imre, Pósnán László, Orosz István: *Európa a korai középkorban.* Debrecen 1999, 277-284.

Bihari József – H. Tóth Imre: *Bevezetés a russzisztikába*. Budapest 1988³.

Font Márta: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Budapest – Pécs 1998.

Font Márta: A Kijevi Rusz. In: *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szerk.: Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged 2000, 255-271.

Font Márta: Kelet és Nyugat határán. A Magyar Királyság és a Halicsi Fejedelemség a 11-13. században. In: *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében*. Szerk.: Fischer F. – Majoros I. – Vonyó J. Pécs 2000, 163-170.

Font Márta: Déli határvédelem („zmijevy valy”) a Kijevi Ruszban. *Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei* 3. Szerk.: Bebesi Gy. Szekszárd 2000, 136-150.

Font Márta: *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10-12. században*. Budapest 2005.

Font Márta: *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21. Szeged 2005.

Font Márta: Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelem. In: *Orosz hősök és antihősök*. Szerk.: Szvák Gyula. Budapest 2020, 37-56.

Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története*. Szeged 2006, 9-71.

Franklin, Simon: Diplomácia és ideológia. Bizánc és az orosz egyház a 12. század közepén. In: Shepard, J. – Franklin, S. (eds.): *A bizánci diplomácia*. Ford.: Bódogh-Szabó P. Varia Byzantina – Bizánc Világa XI. Budapest 2006, 197-205.

Gyóni Gábor: Oleg Szvjatoszlavics: törésvonalak és értékválasztások. In: *A mi Russzisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra*. Szerk.: Szvák Gy. Budapest 2015, 91-104.

Gyóni Gábor: *A középkori Novgorod politikatörténete*. Russzisztikai Könyvek XLVI. Budapest 2018. (részletes eseménytörténet, az egész Rusz kontextusába helyezve, a Rusz általános kérdéseire is kitérve)

Janyin, Valentyin Lavrentyjevics: *Nyírfakéreg levelek üzenete*. Budapest – Uzsgorod 1980.

Makai János: Egy 12. századi fejedelemgyilkosság anatómiája. *Világtörténet* 14 (1992), 44-54.

Makai János: Bölcs Jaroszláv bölcsessége. *Világtörténet* 1997. ősz-tél, 3-23.

Makai János: A vlagyimir-szuzdali államiság a 12. század második felében és a 13. század elején. *Világtörténet* 30 (2008), 34-44.

Makai János: A Kijevi Rusz eredeti kódexei. *Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Sectio Historiae* 35 (2008), 37-51.

Makai János: Vszevolod fejedelem „nagy fészke”. *Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Nova Series. Sectio Historiae* 39 (2012), 143-156.

Makai János: Újabb zűrzavar Vlagyimir-Szuzdalban (1211-1216). *Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Nova Series. Sectio Historiae* XLI (2013), 53-71.

Makai János: Vlagyimir-Szuzdal és Kijev kapcsolatai a 12-13. század fordulóján. *Világtörténet* 36/4 (2014), 605-629.

Makai János: A vlagyimir-szuzdali és a rjazanyi fejedelmek kapcsolatai a 12. században és a 13. század elején. *Acta Academiae Pedagogicae Agriensis. Sectio Historiae. Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* 43 (2015), 199-222.

Makai János: *Fejezetek Vlagyimir-Szuzdal 12-13. századi történetéből*. Eger 2015.

Makai János: Templom vagy múzeum? Andrej fejedelem földi maradványainak sorsáról. *Agria. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve* 50 (2017), 321-331.

Obolensky, Dimitri: *A Bizánci Nemzetközösség. Kelet-Európa 500-1453*. Ford.: Bódogh-Szabó P. *Varia Byzantina – Bizánc Világa* III. Budapest 1999, 273-284.

Péderi Tamás: A gazdaság szerepe a független Novgorod korai háborúiban. In: *Micae Mediaevalis* VI. Szerk.: Fábián L. – Uhrin D. – Farkas Cs. – Ribi A. Budapest 2017, 169-182.

Pozsgai István: A Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemség templomépítészete a XII-XIII. században. In: *Cultural Identification. The Problem of Art Studies*. Szerk.: Khalykov, K. – Fresli M. Szombathely, 2016, 264-276.

Ruzsa György: *A régi orosz festészet kapcsolatai. A kezdetektől a XVI. század végéig*. Budapest 1998.

Szili Sándor: Izjaszlav Jaroszlavics kijevi fejedelem bulláinak jelképrendszere (a rózsza mint keresztény szimbólum a 11. századi keleti szláv történelemben I.). *Századok* 144/2 (2010), 373-394.

Szili Sándor: A Codex Gertrudianus datálása (a rózsza mint keresztény szimbólum a 11. századi keleti szláv történelemben II.) *Századok* 145/2 (2011), 419-455.

Szili Sándor: A ruszok kagánja: a kagán szó előfordulásának kérdéséhez a 11. századi kijevi uralkodók címhasználatában. In: *A mi Ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra*. Szerk.: Szvák Gy. Budapest 2015, 71-90.

Uzsoki András – Erdélyi István: *Trón és kereszt. Fejezetek Magyarország és a Kijevi Rusz történetéből*. Napút-füzetek 12. (www.mek.oszk.hu/20800/20816/20816.pdf)

Zoltán András: A novgorodi viasztáblák üzenete (a legrégebb szláv könyv és egy régvolt kisebbségi kultúra). *Kisebbségkutatás* 11/2 (2002), 645-650. (=U. Ö: *Szavak, szólások, szövegek. Nyelvészeti és filológiai tanulmányok*. Budapest 2005, 221-226.